

ТЕМА 2

РОЗВИТОК ГОСПОДАРСТВА ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ В ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V–XV СТ.)

2.1. Економічний розвиток західноєвропейських країн в епоху Середньовіччя

В основі середньовічного господарства лежала власність феодалів на землю і їх неповна власність на виробників – закріпачених селян.

Основний дохід люди отримували від землі, що є головним багатством. Особи, які нею володіли, панували в суспільстві. Селяни знаходилися в особистій, поземельній, судово-адміністративній і військово-політичній залежності від землевласників. Домінувало натуральне господарство. Обмін відігравав другорядну роль. Майже всі багатства суспільства створювалися ручною працею. Знаряддя праці були примітивними. Енергія вітру і рік, вугілля і деревини почала використовуватися лише в пізньому середньовіччі і спочатку дуже обмежено.

Місце людини в суспільстві, визначалося не її особистими якостями чи заслугами, а походженням: син сеньйора ставав сеньйором, син селянина – селянином, син ремісника – ремісником.

Селяни наділялися землею і мали своє господарство. Вони були зобов'язані обробляти землю феодала за допомогою своїх знарядь або віддавати йому додатковий продукт своєї праці – **ренту** (з лат. – повертаю, сплачую).

Відомо три *форми феодалної ренти*:

1. відробіткова (панщина);
2. продуктова (натуральний оброк);
3. грошова (грошовий оброк).

Основними формами господарської діяльності були:

– феодална вотчина (французька сеньйорія, англійський манор);

– ремісничий цех, торгова гільдія.

В цілому економіка була аграрно-ремісничою, що єднало її з

господарством стародавніх цивілізацій і дало підставу називати цивілізацію, яка існувала до кінця XV ст., аграрно-ремісничою, а суспільство – традиційним.

Отже, феодальне господарство епохи Середньовіччя характеризується пануванням приватної власності на землю.

Розвиток господарства епохи Середньовіччя можна поділити на три періоди:.

1) Раннє Середньовіччя (V–X ст.) – сформувалися і затвердилися визначальні риси феодального господарства (період генези);

2) XI–XV ст. – період зрілості феодального господарства, внутрішня колонізація, розвиток міст, ремесла і товарного виробництва;

3) Пізнє Середньовіччя (XVI – перша половина XVII ст.) – зароджується ринкове господарство, з'являються ознаки індустріальної цивілізації.

Соціально-економічні відносини в епоху Середньовіччя

.Гене́за та розвиток нових господарських форм в середньовічній Європі формувалися в основному на соціально-економічній спадщині Римської Імперії та господарських досягненнях германських племен.

Становлення середньовічного господарства простежується на прикладі Королівства франків (V–IX ст.), яке було створене германськими племенами франків на території колишньої римської провінції – Північної Галлії (сучасної Франції), а з VIII ст. опанувало більшу частину Західної Європи.

У V–VI ст. у Франкському королівстві відбувався процес трансформації родової землеробської громади в сусідську – *марку*, в якій переважало індивідуальне сімейне господарство – основна виробнича ланка франкської общини. Вся земля знаходилася у колективній власності громади. У спадок (синам, братам померлого) передавалися наділи орної землі, сади, виноградники, ділянки лісу, луки та пасовища. Мала місце приватна власність, яка поширювалася на будинок з присадибною ділянкою землі та рухоме майно. Неподільні угіддя були спільною власністю членів громади. Права відчуження (вільного розпорядження) землі франки не знали.

Майнова та соціальна диференціація, яка мала місце у франків раніше, значно посилилася після завоювання та колонізації Галлії. Значну частину землі та інших багатств отримали королі, знать, дружинники. Одночасно відбувалося розорення господарства тих членів громади, які загинули на війні, а також внаслідок хвороб, епідемій та інших причин. Посилювався дуалізм між колективною власністю та парцелярними (індивідуальними) господарствами. Поступово спадкові наділи збільшувалися і перетворювалися на *алод* – приватну сімейну власність, яка вільно відчужувалася – продавалася, обмінювалася, заповідалася і дарувалася без дозволу громади (*марки*). Марка базувалася, таким чином, на приватній власності на орній землі, колективній власності на угіддя, на вільній праці її членів. Одночасно зберігалася земельна власність галло-римського населення та церкви. Продовжувало діяти римське законодавство, яке оберігало цю власність. Разом з тим зростало землеволодіння франкських королів та знаті.

У VIII–IX ст. у Королівстві франків аграрні відносини пройшли складну еволюцію, каталізатором якої стали постійні війни та посилення ролі держави в економічному житті. Оскільки війни та військова служба були надто обтяжливими

для селянства і призводили до їхнього розорення, всенародне ополчення втратило своє значення. Основою тогочасного війська, служба в якому була престижною, стали важко озброєні кінні воїни-рицарі. Карл Мартелл, король Франкської держави (714–751 рр.), провів військово-аграрну реформу. Суть її полягала у наданні воїнам-рицарям пожиттєвих земельних наділів – *бенефіцій* – за умови виконання ними військової служби і васальної присяги на вірність королю-сеньйорові. Частину отриманих земель власники-бенефіціарії віддавали своїм васалам. Так склалося бенефіціальне – умовно-службове, тимчасове землеволодіння, яке ґрунтувалося на сеньйоріально-васальних відносинах. Право власності на землю зберігалось за сеньйором, який надавав їй і міг відібрати у випадку відмови від служби чи зради.

Водночас реформа підготувала умови для розпаду громади, обмежуючи права і обов'язки її членів звільняла від військової служби, участі в суді, в місцевому управлінні. У часи правління династії Каролінгів (з 751 р.) надання бенефіцій стало системою. В IX ст. васальна служба стала спадковою. Бенефіцій перетворився на *феод* (лен) – основну, найпоширенішу форму землеволодіння доби середньовіччя. Феодальне господарство утверджувалося і розвивалося в межах *маєтку-сеньйори*. Королівськими грамотами феодалам надавався *іммунітет* – привілей здійснювати у своїх володіннях функції державної влади: фіскальні та судово-адміністративні. Земля поділялася на *домен*, де господарював самі землевласник, та *селянські наділи*. Сеньйорії звичайного типу мали значні розміри (кілька сотень гектарів). Орні землі домену із зерновим виробництвом становили майже третину його загальної площі. Монополія феодалів на землю зростала, що виражалося у принципі "немає землі без сеньйора".

Одночасно зі зростанням великого землеволодіння формувалося феодально залежне селянство. До нього належали *серви* (нащадки колишніх рабів, колонів), які перебували в особистій спадковій залежності від сеньйорів. У стан селян поступово перейшли вільні франкські солдати та дрібні галло-римські землевласники. Їхній перехід був зумовлений різними обставинами – великими податками, боргами, війнами та

усобицями, стихією, натуральним характером господарства, яке ставило людей у залежність від природних умов та унеможливило інші заняття. Були поширеними *прекарні угоди*, відомі з римських часів, згідно з якими алод вільного дрібного землевласника відчужувався на користь сеньйора чи церкви, а потім повертався селянинові в пожиттєве користування як прекарій (земля, видана на прохання). Поступово прекарії стали спадковими, взаємовідносини селян і землевласників обумовлювалися сплатою натуральної чи грошової ренти, виконанням селянином повинностей на користь феодала та обов'язків сеньйорів щодо селян. Існували інші шляхи переходу у селянський стан та форми їхньої залежності. Селяни різних категорій, походження та залежності відрізнялися забезпеченням землею, обов'язками щодо землевласника. Більшість селян не були спадково залежними, їхні обов'язки зберігалися доти, доки вони користувалися наділом у цій сеньйорії. Селяни не були прикріплені до землі, а спроби Карла Великого (768–814 рр.) заборонити відхід селян від землі не мали успіху.

Найвищого соціально-економічного піднесення Західна Європа досягла за правління Карла Великого (771-814). За чотири десятиліття його правління вдалося закріпити феодалну систему землеволодіння, збільшити врожайність зернових завдяки впровадженню більш раціональної системи землекористування з елементами іригації.¹³ Він об'єднав під своєю владою більшу частину земель Західної Римської імперії, включаючи територію сучасних Франції, Західної Німеччини, Північної Італії, Бельгії і Голандії, Австрії і Швейцарії. Було відновлено дію римського права. Поступово припинилися розбої на відремонтованих дорогах, що дало змогу розвитку торгівлі і ремесла. Будувалися монастирі, людей залучали до науки та мистецтва. Карл Великий завершив земельну реформу, розпочату Карлом Мартеллом, тобто відбувся розподіл земельних угідь. Після смерті Карла його імперія була розділена на три частини: французьку, німецьку й італійську

¹³ Н.К. Черкашина. Економічна історія: Навчальний посібник. – Київ: ЦУЛ, 2002. – с.41.

Отже, протягом V–IX ст. у Франкській державі сформувалася класична форма феодального службового землеволодіння та сеньйоріально-селянських відносин. Дрібне господарство франків, що ґрунтувалося на алодальній власності, витіснив феодальний маєток-сеньйорія – замкнуте натуральне господарство, власник якого (сеньйор) мав усю повноту влади на своїй території.

Феодальні відносини у Франції, як і в Англії, Німеччині та інших країнах Європи, досягли зрілості в XI–XV ст. В XI–XIII ст. панувала феодальна земельна власність трьох типів – королівська, світська, церковна. Ієрархічна структура землеволодіння (власність верховна, сеньйоріальна і васальна) обмежувала права окремого феодала на землю. Однак у період політичної роздробленості менші володіння стали відчужуватися. Зросли значення та розміри сеньйоріальної власності, перш за все за рахунок лісів, луків, пасовищ. Розширилися і зміцніли сеньйоріальні права.

З XIII ст. у Франції, а потім і в інших країнах починається криза панщинної системи. Натуральне господарство феодального маєтку вичерпує свої можливості. Тому феодали здійснюють масовий перевід закріпачених селян із панщини на натуральний, а згодом і грошовий оброк. Цей процес отримав назву «*комутації ренти*». Його економічною основою була вища продуктивність праці у селянському господарстві, ніж на панщині. Зростання міст і розвиток товарно-грошових відносин сприяли поширенні грошової ренти. Феодалам було вигідно отримувати від селян саме гроші, переносючи у сферу селянського господарства і проблему реалізації додаткового продукту.

У XIV–XV ст. феодальні господарства все більші втягуються у товарно-грошові відносини. Одночасно змінюється правовий та майновий статус селянина які поступово виходять з-під юрисдикції феодалів зростає їхня земельна власність. З'являються **нові** економічно-правові форми взаємовідносин між феодалами і селянами – оренда, найм тощо, орієнтовані на ринок.

На початку XI століття починається бурхливий економічний і демографічний підйом у Західній Європі, чому сприяє

прискорення економічного розвитку, населення стабільно зростає і досягає 73 млн. чоловік у 1300 р. Дещо поліпшилися і якісні характеристики. Трохи знизилася дитяча смертність. Зросли фізичні параметри: вага в чоловіків – до 125 фунтів (55 кг), ріст – до 5 футів (157 см).

З початком нового тисячоліття починається поступове відродження забутих навичок і ремесел. Біля 1150 року почнеться видобуток кам'яного вугілля, а біля 1240 р. із Китаю буде запозичений порох, який почне застосовуватися у військовій справі, що згодом забезпечить Європі важливу перевагу в боротьбі за світове панування.

Кінь поступово почне замінювати вола в якості тягової сили. Складається система трипільля. Поліпшується обробка землі – оранка проводиться до 4 разів. Проводиться розчищення земель під нові ріллі.

В Іспанії будуть побудовані перші паперові млини, що, в свою чергу, приведе до широкого застосування паперу в книжковій справі. З'являються перші немонастирські центри утворення: Оксфорд, Кембридж, Сорбонна, Карлов університет.

У цей період з'являється багато нових міст. Тільки в Центральній Європі – більше 1500. Відроджуються і старі міста: Лютеція (Париж, 60 тис. жителів), Тулуза, Ліон, Бордо, Генуя (по 50-70 тис. жителів у кожному), Венеція (65–100 тис.), Неаполь (біля 80 тис.), Флоренція (100 тис.), Мілан (80 тис.), Севілья (біля 40 тис.), Кельн (25–40 тис.). Частка міського населення швидко росте і досягає 20–25%.

Але типове середньовічне місто дуже невелике. Так у Німеччині того часу було більше 4000 міст із населенням менше 2000 жителів у кожному, 250 міст із населенням від 2 до 10 тисяч і лише 15 міст із населенням понад 10 тисяч жителів. Площа типового міста також дуже мала – від 1,5 до 3 гектар.

Міста площею від 5 до 30 гектар уже рахувалися досить значними, а понад 50 – просто величезними. До початку XIV століття вулиці найважливіших французьких міст, а також найбільших міст Європи типу Праги, будуть заощені камінням.

Із збільшенням кількості міст зростає і їхнє значення. Посилнюється поділ праці. У найбільших містах нараховується

вже до 300 ремісничих фахів, в самих маленьких — не менше 15.

У міста стікається різноманітний сторонній люд: злиденні прочани, учені, студенти, купці. Вільний світ міста задасть більш швидкий ритм життя, ніж на селі. Життя в місті менш прив'язане до природних циклів. Міста стають центрами обмінів у широкому розумінні цього слова.

2.2. Господарство українських земель у княжий період

Середина I тис. н. е. стала початком становлення феодального господарства, що було органічною частиною загальноєвропейського процесу. Не існує єдиного погляду щодо завершення його формування. Панує думка, що основні риси феодального господарства сформувалися за часів роздроблення Київської Русі (з середини XII ст.). Іноді стверджують, що збірники законів України-Руси "Руська Правда" і "Правда Ярославичів" (друга половина XI ст.) свідчили про завершення його формування. Утвердження феодальних відносин в Україні пов'язують також з початком польсько-литовської доби (з середини XIV ст.).

Протягом V—VII ст. у східнослов'янських племен розпочався процес становлення сільської територіальної громади під назвою вервь. Вона складалася з самостійних родин-дворищ, об'єднаних сусідством і економічними зв'язками. Земля переходила в індивідуальну власність малих сімей, що витісняли великі патріархальні родини і утворювали самостійні господарства. Поземельні відносини характеризувалися поступовим утвердженням спадкового володіння.

За часів союзу племен під назвою Руська земля з центром у Києві (VIII—IX ст.) поглиблювалося майнове і соціальне розшарування. Виділялася племінна знать — князі, "лучші мужі", воїни-дружинники. Вони збагачувалися під час війн, внаслідок стягування данини з населення, розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, привласнюючи значну

частину воєнної здобичі та найбільші прибутки. В громаді з'явилось велике землеволодіння. Земля поступово перетворювалася на головне багатство. Розпадові сільської громади сприяло рабство, основним джерелом якого були війни. Рабство мало яскраво виражені патріархальні риси і не переросло в рабовласницьку систему господарства.

Формування приватної земельної власності прискорилося у період Київської держави (кінець IX — середина XII ст.).

Виникнення державності у східних слов'ян треба віднести в цілому на VI—VIII ст. Арабські історики Масуді і Джайхані (обидва X ст.) говорять про східнослов'янські держави: Славію, Куявію і Артанію¹⁴. Протягом X ст. відбулося об'єднання київськими князями всіх східнослов'янських племен та племен неслов'янського походження, що дало змогу створити сильну, могутню державу. Київська Русь вважалася ранньофеодальною державою де тільки розпочиналися утворюватися та втілюватися у життя феодальні відносини. Розвивалося землеволодіння, з'являлися земельні володіння дружинників, місцевої знаті. Наприкінці X ст. — появилися християнської церкви.

У Київській Русі склалися такі землеволодіння, як князівське (доменіальне), боярське, церковне. Першими землевласниками були князі. За літописами, княгині Ользі належали село Ольжичі на Десні, село Бутурино і місто Вишгород під Києвом, її син, князь Володимир, крім Вишгорода, отриманого у спадщину, володів містом Білгородом на Ірпені. Приватні володіння князів особливо швидко зростали в XI—XII ст.

Боярське землеволодіння, за історичними джерелами, відоме з другої половини XI ст. Проте зародилося воно значно раніше. Боярами ставали князівські дружинники, які осіли на землі, та місцеві землевласники (земські бояри). Джерелами зростання їхньої земельної власності були

¹⁴ Економічна історія лекції. Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна, А. О. Маслов, Р. Д. Толстов с. – 353.

відчуження селянських та захоплення громадських земель, придбання їх, займанщина і освоєння нових земель.

Після прийняття християнства (988 р.) церква існувала на введenu князем Володимиром десятину. Вона становила десяту частину князівських данин, прибутків з судових і торгових мит. У другій половині XI—XII ст. виникло і зросло церковне землеволодіння з дарувань князів, бояр і членів їхніх родин, придбання, заселення пустищ. Так, князь Ізяслав (кінець XI ст.) подарував Києво-Печерському монастирю сусідню з ним гору. Князь Ярополк (80-ті роки XI ст.) передав у власність монастирю три волості у Волинській землі: Небльську, Деревську, Луцьку. Багатьма селами та містом Попонним володіла Десятинна церква. Значні земельні володіння належали єпископам.

Період політичного роздроблення (друга половина XII ст. — середина XIV ст.) був початком зрілого феодального господарства на території України. Розвиток відбувався в межах окремих самостійних князівств: Київського, Переяславського, Чернігівського, Новгород-Сіверського, Галицько-волинського, Тмутараканського.

Становлення зрілих форм феодальної власності пов'язане з зростанням і зміцненням землеволодіння князів, бояр, церкви. Значну частину землевласників становили так звані вільні слуги — васали князів і бояр. Феодальне законодавство надавало феодалам виняткове право володіти землею, відчужувати та передавати у спадок, захищати своє майно.

Поступово панівний клас (великий князь, місцеві «світлі князі», «великі бояри», «княжи мужи») експлуатував народні маси, забирали данину з певних земель, які згодом ставали їх власністю. Так сформувався клас феодалів переважно із князівської дружини. Існували також холопи, яких часто називали челяддю, що виконували всілякі сільськогосподарські роботи, і віддавали феодалу частину врожаю.

Відбулися зміни в головній галузі економіки країни — землеробстві, підвищилась продуктивність праці за рахунок використання рала і плуга з залізною робочою частиною. Вирощували жито, пшеницю, овес, просо, сочевиць, льон. Знайшло розповсюдження городництво та садівництво.

Основною рисою феодального господарства була натуральність.

Більшість населення Київської Русі проживала у сільській місцевості. Раби були об'єктом купівлі-продажу. Поступово більшість рабів, крім двірських, отримали земельні наділи і своїм становищем наблизилися до селян. Київська Русь славилася майстрами – ремісниками та їх виробами. Існувало понад 60 видів ремесел. Важливою галуззю ремесла була металургія та обробка заліза. Мала місце спеціалізація ковальської справи, основна продукція – сокири, серпи, коси, лопати, ножі, цвяхи, замки, ключі, обручі тощо.

Виготовлення зброї займало провідне місце. Успішно розвивалося гончарство, широко поширене і в містах, і в селах. У господарському житті Київської Русі важливе значення мала торгівля: внутрішня і особливо зовнішня. В цілому внутрішня торгівля розвивалася повільно.

У Київській державі існувала досить розвинена грошова система. Селянські господарства залишалися основою економічного життя, хоча вотчинні господарства князів та бояр були перспективнішими.

За часів існування Київської Русі зовнішня торгівля ще більше розвинулась завдяки торгівлі з Візантією і арабськими країнами. Вивозилося хутро, віск, льон, мед, лляні тканини, вироби з срібла, заліза. Завозилося: шовкові тканини, парчу, оксамити, зброю, прянощі, фаянс, скло, фарби, благородні та кольорові метали тощо. В процесі торгівлі використовувалися різні атрибути, що виконували роль грошей. Спочатку, ще до зародження Київської Русі, у слов'ян грошовою одиницею виступав «скот», тобто вартість грошей вимірювалася худобою. Пізніше «куна» від слова куниця (хутро куниці). В 11 ст. з'являється «гривня» — злиток срібла вагою близько 400 г. Гривня поділялась на ногати, резани. Одна гривня дорівнювала

20 ногатам, 50 резанам. Були і золоті гривні, але вони не набули поширення. В XII ст. гривня зменшилась у вазі в два рази. В другій половині XIII ст. з'явився карбованець, який поступово витіснив гривню¹⁵.

Розвиток феодальної земельної власності для Київської Русі виявився не досить позитивним. Оскільки експлуатація смердів призвела до напруження місцевих феодалів, які почали будувати свої міні держави і виступати проти Великого князя Київського. Міжусобні війни послабили економічну міцність Київської Русі. Великий вплив справили Хрестові походи, які змінили раніше налагоджені торговельні шляхи, які зменшили прибутки держави. Починаючи з середини XII ст., починається розпад Київської держави на окремі самостійні князівства. Настає епоха феодальної роздробленості.

З формуванням великого землеволодіння і феодально залежного селянства в XI—XIII ст. розвивався імунітет як юридичне оформлення феодального панування. Землевласники набували права суду, стягування данини й управління усіма категоріями селянства.

У другій половині XIV ст., коли в Західній Європі утворилися централізовані держави, більшу частину українських земель (Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля, східна частина Волині) було приєднано до Великого князівства Литовського, а Галичину і Західну Волинь (Холмщину і Белзщину) загарбала Польща. В 30-х роках XV ст. під владу Польського королівства потрапило Західне Поділля. Закарпаття загарбала Угорщина, а Буковина ввійшла до складу Молдавського князівства.

Загарбання українських земель іноземними державами призвело до змін у земельних відносинах. Виникла і поступово збільшувалася земельна власність литовських, польських, угорських, молдавських феодалів.

Протягом другої половини XIV—XV ст. на українських землях почало складатися магнатське і шляхетське

¹⁵ Економічна історія лекції. Н. О. Тимочко, О. А. Пучко, Л. М. Рудомьоткіна, А. О. Маслов, Р. Д. Толстов С. 353.

землеволодіння. Найбільшими власниками землі були Великий Литовський князь і представники знатних родин. Вони отримали назву магнатів.

2.3. Економічна думка Середньовіччя

Основними даними, що використовуються для дослідження економічної думки Раннього Середньовіччя, є тогочасні літературні джерела, юридичні кодекси, церковні пам'ятки. Думки, міркування, філософствування, узагальнення мали теологічний характер; економічна думка ще не відокремилась у самостійну галузь знань.

Характеристика основних економічних положень у середньовічних трактатах:

- незначна кількість теоретичних узагальнень, спроб осмислення суті економічних процесів та явищ;

- наявність порад, практичних рекомендацій щодо ведення господарства (у тому числі внаслідок домінування натурального господарства, аграрної економіки);

- залежність від теологічних догм, впливу християнської церкви.

Основні економічні пам'ятки Раннього Середньовіччя:

- *«Салічна правда»* (Салічний закон) (V ст.) – запис давнього звичаєвого права племені салічних франків, у якому відображено їх економічний устрій у період розпаду родових відносин і поступового майнового розшарування через виникнення і розвиток індивідуально-родинної власності;

- *«Капітулярій про вілли»* (початок IX ст.) – дає уявлення про організацію й управління вотчиною за умов переважно натурально-господарських відносин із використанням праці закріпачених селян;

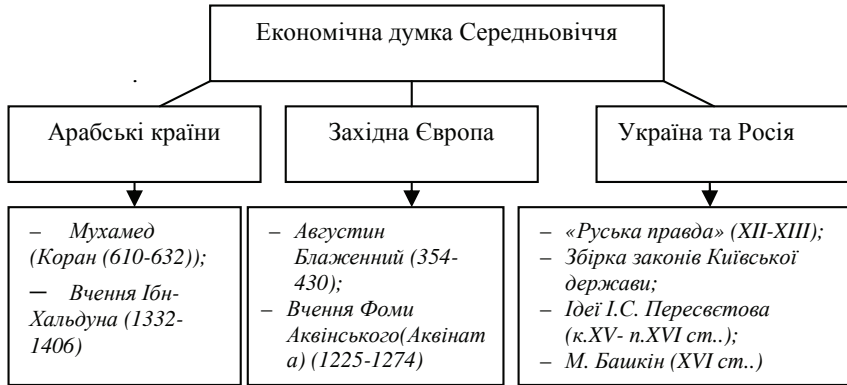
твори *Томи Аквінського* (Аквіната) (1225/26–1274), очільника пізньої школи канонізму, зокрема *«Сума проти язичників»* і *«Сума теології»*; в них автор відстоював централізацію влади, визнавав соціальну ієрархію, в основі якої – поділ праці, приватну власність розглядав як необхідний інститут людського життя. Був прихильником натурального

господарства; водночас визнавав необхідність обміну. Вагоме місце у його дослідженнях належить цінам, торгівлі, торговому прибутку, грошам. Його працям притаманна дуальність, компромісність щодо характеристик і оцінок, що він надавав економічним категоріям та явищам. Зокрема, він самостійно визначив категорію «справедливої ціни», яка в економічному вченні каноністів заміняла категорії «вартість» («цінність»), «ринкова ціна». Витратний принцип установа «справедливої ціни» вважав недостатнім, оскільки така ціна має узгоджуватися не лише з річчю, що продається, а й зі збитком, якого міг би зазнати продавець, недоодержавши певну кількість грошей, що відповідає його становищу в суспільстві. У такому разі «дозволено по праву продавати річ дорожче, ніж вона варта сама по собі, хоча вона не повинна продаватися дорожче, ніж коштує її власнику». «Справедливі ціни» можуть бути джерелом примноження приватної власності й створення «помірного» багатства. Також Т. Аквінський, з одного боку, засуджував торговий прибуток та лихварський процент як самоціль, єдину мету торгової та лихварської діяльності; з іншого – виправдовував їх як плату за працю (у тому числі пов'язану з покращенням речі продавцем), відшкодування транспортних та інших витрат, винагороду за ризик та як своєрідне відшкодування втрачених доходів, що позикодавець міг би мати, використавши позичені гроші у власних інтересах. На його думку, гроші (монети) виникли для полегшення обміну внаслідок домовленості між людьми; виділяв «внутрішню цінність» та «номінальну цінність» монети. З одного боку, він виступав проти псування монети, з іншого – вважав, що «номінальну цінність» монети може визначати держава і припускав можливість її певного відхилення від «внутрішньої цінності».

Економічна думка Раннього Середньовіччя в цілому мала антифеодальну спрямованість, мала тенденцію до повернення до принципів «євангельської бідності» ранньохристиянського устрою (проповідувалась ідея рівності всіх людей), засудження багатства, необмеженого нагромадження власності (зокрема, церквою тощо).

Узагальнення літературних джерел, які дійшли до наших

часів із Середньовіччя, свідчать про те, що економічні погляди цього періоду мають **яскраво виражений релігійний характер**.

Арабські країни.

"Всесильні постулати Корану" (від араб. "алькорані" – читання вголос і "повчання"), закладені в основу нової релігійної ідеології – **ісламу**, який виник в західній частині Аравійського півострова на поч. VII ст. Засновником ісламу став пророк Мухаммед, який розповсюдив у своїх проповідях "відкриття Бога" – досвідчений в економічних проблемах купець із Мекки (найбільше місто в області Хіджаз, через яке берегом Червоного моря проходив Караванний шлях). Дуже швидко це місто стало економічним і релігійним центром Хіджазу. В 21 рік Мухаммед став розпорядником торговельних справ вдови Мекки Хадіджі, на якій пізніше одружився. У місті влаштовувались великі торговельні ярмарки, на території яких (Олімпія) не можна було сваритися, мстити кому-небудь, тим більше проливати кров. Саме ці історичні фактори сприяли тому, **що в Корані не засуджувалася торгівля**.

Вивчення і тлумачення **Корану** – збірки проповідей, обрядових і юридичних положень, заклинань і молитов, повчальних розповідей і притч, висловлених Мухаммедом у формі пророчих прозрінь. У Мецці – Медині, – поклали початок цивільному і канонічному мусульманському праву. Коран

освятити соціальну нерівність, що складалася в Аравії, інститут приватної власності. Згідно з Кораном одним із п'яти "стовпів віри", тобто "правильної" поведінки, є обов'язкова добродійність (податок, дія), нарівні з якою рекомендується і добровільна милостиня (садака).

Ібн-Хальдун (Ібн-Хальдун Абдурахман Абу Зейд Ібн Мухаммед) (1332-1406) – арабський історик і філософ. Його основна праця носить назву "Книга повчальних прикладів з історії арабів, персидців, берберів і народів, що жили з ними на землі". Він висунув концепцію "соціальної фізики", яка закликала до:

- а) усвідомленого ставлення до праці;
- б) боротьби з марнотратством і жадібністю;
- в) розуміння недоцільності майнової і соціальної рівності.

Перехід до цивілізації з її можливостями надлишкового виробництва матеріальних благ, на думку вченого, означає, що настане загальна соціальна і майнова рівність і відпаде потреба в поділі суспільства на стани ("верстви") за майновою ознакою.

Ібн-Хальдун показав розуміння того, що забезпеченість більшості людей предметами першої необхідності ("необхідним") і предметами розкоші ("позбавлених необхідності") залежить передусім від заселеності міста. І це символізує як його розквіт, так і занепад. Тому, якщо місто росте, в ньому буде вдосталь і "необхідного", і "позбавленого необхідності". Ціни на товари широкого вжитку, на думку мислителя, знижуються завдяки розвитку землеробства і участі у ньому всіх жителів, а на предмети розкоші – зростають через підвищення попиту на них. І навпаки, занепад міста як результат нечисленності населення, яке там проживає, зумовлює нестачу і дорожнечу всіх без винятку матеріальних благ.

Реально розквіт будь-якого міста в цілому Ібн-Хальдун пов'язував з рівнем податків (включаючи податки і збори урядовців на місцевих ринках). "Найдійовіший спосіб досягнення розквіту суспільного життя – це зменшення розміру податків", – підкреслював мислитель.

Гроші Ібн-Хальдун вважав найважливішим елементом господарського життя, їх роль мають виконувати повноцінні монети з двох металів – золота і срібла. Ці метали "служать

втіленням вартості всього того, що людина створила своєю працею". Крім відображення кількісного вмісту людської праці "у всьому, що купується", та цінності всякого рухомого майна, він вбачав у грошах і "основу придбання, нагромадження і скарбу».

Західна Європа.

Головні праці *Августина Блаженного* – "Про град Божий" і "Сповідь".

Августина Блаженного (св. Августин 359 - 430 рр.), котрий в кін. IV – поч. V ст., будучи єпископом у володіннях Римської імперії в Північній Америці, заклав догматичні безальтернативні принципи релігійно-етичних норм. Ці принципи залишалися майже незмінними аж до періоду так званого пізнього Середньовіччя, яке досягло свого розквіту в рамках школи пізніх каноністів у XIII–XIV ст. Августин убачав два протилежних види людської спільноти: "град Земний", тобто державність, яка ґрунтується "на любові до себе, доведений до презирства до Бога", і "град Божий" – духовна спільнота, яка ґрунтується "на любові до Бога, доведений до презирства до себе".

Економічні переконання Августина були основані на таких ідеях:

а) вид праці (розумова або фізична) не повинен впливати на становище людини в суспільстві, оскільки ці види праці рівноцінні;

б) нетрудове нагромадження золота і срібла, лихварський відсоток і торговий прибуток є гріховними;

в) "справедлива ціна" є ціною товару, яка відповідає витратам на його виробництво.

Ідеї Августина відповідають поглядам раннього феодалізму.

Фома Аквінський (Фома Аквінат) (1225–1274) чернець-домініканець. З 1257 р. доктор Паризького університету. Читав лекції в Парижі, Кельні, Римі та Неаполі.

У трактаті "Про правління государів" Фома Аквінат викладає подібні до Арістотелевих уявлення про людину як суспільну істоту, про загальне благо як мету державної влади, про моральне добро як середину між хибними крайнощами.

В основному творі "Сума теології" він дає узагальнюючу

оцінку товарно-грошовим відносинам.

Ключові догми Фоми Аквінського:

- гроші не можуть породжувати нові гроші;
- необхідним і виправданим є становий поділ суспільства;
- багатство поділяється на природне (плоди землі та ремесла) і штучне (золото і срібло);

визнання необхідності приватної власності. "Справедливою ціною" Фома Аквінат вважав ціну, яку можна зіставити з витратами, тобто таку ціну, яка забезпечує блага людям пропорційно їх стану.

В Київській Русі відбувається розвиток продуктивних сил і становлення феодальних відносин. Формуються община і князівські форми землеволодіння, населення поділяється на холопів, смердів та закупів. Християнство стає домінуючою релігією, що володіє великими церковно-монастирськими землями. Монголо-татарське іго, польсько-литовська навала та роздробленість князівств Київської Русі спричинили її падіння.

В 30—40 рр. XIII ст. у результаті розпаду утворюється велика кількість самостійних князівств, що велу боротьбу між собою за земельні наділи. Результатом такої ситуації стало потрапляння Русі під владу татаро-монгольської держави — Золотої Орди (особливо постраждали князівства Північно-Східної Русі, найменше — Галицько-Волинське князівство, що було розташоване на південному заході. Міжусобиці у Золотій Орді поступово призвели до занепаду ханської влади. Відповідно цим не могли не скористатися Велике Князівство Литовське і Польща. Так, із середини XIV ст. вони почали загарбання українських земель. Зростання податків, «дворища» та інших платежів загострювали взаємовідносини між феодалами та залежними селянами. Поступово формуються власні господарства феодалів під назвою «фільварок», які розуміють, що тільки власне господарство може принести великі прибутки. Замінюється оброчна система експлуатації панщиною, яка є найсуворішою формою експлуатації селян. Поширення кріпацтва та національне зневажання селянина зустрічає сильний опір з боку народних мас. Селяни починають втікати сім'ями, родинами і називати себе вільними людьми. Так,

поступово починає формуватися козацький рух, який мав на меті вільне життя.

Швидкими темпами стали розвиватися ремісничі професії, особливо у Львові, Луцьку, Кам'янець-Подільському. Татаро-монгольське іго досить сильно нашкодило Києву, який пізніше вступив в процес формування ремісничих центрів. Було створено суспільно-політичні і соціально-економічні передумови утворення української народності на терені давньоруської держави (13-14 ст.) Поширюється дія Магдебурзького права в Україні. Протягом XIV—XV ст. «магдебургії» отримали Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.) Луцьк (1432 р.). Житомир (1444 р.), Київ (1494 р.)¹⁶

Резюме

Епоха Середньовіччя вважається періодом в історії людства, що має межі від падіння Римської імперії кінця V століття до великих географічних відкриттів, що знайшли свій початок наприкінці XV ст. Основним джерелом середньовічного господарства була власність феодалів на землю та частково на закріпачених селян. Панувало натуральне господарство та обов'язковість виконання трьох форм феодалної ренти. В цілому економіка була аграрно-ремісничою. Господарство Середньовіччя мало три періоди: 1) раннє Середньовіччя (V–X ст.) де сформувалися і затвердилися визначальні риси феодалного господарства (період тенези); 2) період зрілості феодалного господарства XI–XV ст. де панувала внутрішня колонізація, розвиток міст, ремесла і товарного виробництва; 3) пізнє Середньовіччя (XVI – перша половина XVII ст.), зароджується ринкове господарство, з'являються ознаки індустріальної цивілізації. Одним із перших Середньовічних господарств стало Королівство франків (V–IX ст.), яке було створене германськими племенами франків. Феодалні відносини у Франції, Англії, Німеччині та інших країн Європи, досягли зрілості в XI–XV ст. Поступово розвиток торгівлі сприяє формуванню у XIV–XV ст. товарно-грошові відносин. Поступово відроджуються старі міста та формуються нові.
